

ВНЕСОК М. О. МАКСИМОВИЧА ТА О. С. РОГОВИЧА У РОЗРОБКУ БОТАНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті запропоновано узагальнювальний аналіз внеску вчених-викладачів Київського університету св. Володимира М. О. Максимовича та О. С. Роговича у становлення та розвиток української природничо-наукової термінології. Показано, що створені ними термінологічні словники стали основою для подальшого розвитку вітчизняної ботанічної номенклатури.

Ключові слова: термінологічний словник, ботанічна систематика, назви рослин, фітоніміка, рослинна орфографія.

У 20–30 рр. XIX ст. дослідження в галузі гуманітарних наук в Україні поживалися, а разом із тим відновився інтерес до рідної мови. Однак з початку заснування університетів на території нинішньої України не йшлося про вітчизняну наукову термінологію. На цьому етапі лише відстоювалося право на викладання російською (або значно рідше українською) мовою.

Київський університет було відкрито 1834 р., і першим його ректором та ординарним професором російської мови та словесності став 30-річний професор ботаніки Московського університету М. О. Максимович, про якого М. П. Драгоманов сказав так: «М. О. Максимович був для Київської Русі цілою історико-філологічною установою і водночас живою народною людиною» [1, 453].

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 р. на хуторі Тимківщина поблизу Золотоноші Полтавської губернії. Його пращур Максим Васильківський, якого прозвали Максимом Печорським, мав семеро синів, що займали відповідальні посади у козацькому війську – від скарбника до генерального осавула. Батько Михайла Олександровича, чиновник Олександр Іванович Максимович, після виходу у відставку зайнявся народною медициною: збирав лікарські трави і робив із них ліки за народними рецептами. Його син Михайло у 1812 р. став гімназистом Новгород-Сіверської гімназії, а у 1819 р. після її закінчення вступив до слов'янського відділення Московського університету. Проте з юнацьких років його цікавили однаково три науки: природознавство, філологія та історія. Тому, прослухавши два курси з філологічних наук, він перевівся на природниче відділення, яке закінчив у 1823 р.

Спочатку М. Максимович викладав ботаніку та садівництво в Москві у землеробській школі, читав курс природничої історії в університетському «шляхетному пансіоні», і нарешті був

призначений завідувачем університетського ботанічного саду. Поповнюючи сад і гербарій новими експонатами, він почав серйозно вивчати ботанічну термінологію. Саме в цей період він вперше ввів в історію ботаніки нові російськомовні терміни, що і досі існують в науці: «венчик», «лепестки», «пестик», «тычинки» [2]. Різноманітність наукових інтересів М. Максимовича давала плідні наслідки: він досяг чималих успіхів у різних галузях. Так, побувавши у 1826 р. на батьківщині, учений привіз рукопис зібраних ним українських народних пісень, який наступного року побачив світ [3]. А у 1827 р. М. Максимович видав серйозну працю із систематики рослинного царства [4], що лягла в основу його магістерської дисертації. У 1828 р. вийшла в світ фундаментальна праця М. Максимовича «Основание ботаники» [5], яку вважали кращою ботанічною книгою того часу, а через три роки – друга частина цієї праці [6], що остаточно закріпила за ним славу одного з видатних природознавців. Водночас продовжувалось збирання народних пісень, яких незабаром набралось близько двох з половиною тисяч, і у 1834 р. вийшла друга збірка, яку радо зустріла культурна спільнота країни: її високо оцінив М. В. Гоголь, а М. І. Костомаров зазначав у автобіографії, що збірці народних пісень М. Максимовича він завдячує своїм захопленням історією України. Отже, діячі різних галузей науки та культури знаходили чимало корисного у численних працях М. Максимовича.

Працюючи в Київському університеті, М. Максимович продовжував розвивати обидва напрями – і ботанічний, і філологічний, а також приділяв чималу увагу вивченню історії України. Він досліджував історію давнього Києва, діяльність князів Острозьких, Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, гайдамаків тощо. Багато сил й енергії віддав він організації роботи новоствореного університету, а 1847 р. був обраний ще й деканом словесного відділення.

Проте крізь всі його діяння червоною ниткою проходила любов до рідної мови. Напружено працюючи в університеті, він переклав російською, а потім українською мовою перлину давньоруської поезії – «Слово о полку Ігоревім» [7]. І хоча творчий внесок М. Максимовича у вітчизняну історію, філологію та біологію вже належним чином оцінено нащадками, варто наголосити на його ролі у розробленні наукової термінології. Звичайно, у той час про українську наукову термінологію ще мови не було, у науковому просторі Російської імперії йшлося лише про російськомовні терміни. Про це писав відомий вітчизняний ботанік, один з основоположників української наукової ботанічної та сільськогосподарської термінології О. Яната у великій статті, присвяченій пам'яті М. Максимовича: «М. Максимович-природник працював у ту добу розвитку культури і науки в Росії, коли тільки розвивалися і закріплювалися її пануючі тоді, великоруські національні форми, коли російська наука ще тільки ставала на самостійний шлях розвитку, коли не було ще навіть розробленої великоруської мови наукової. То була доба, аналогічна тій, що її ми тепер переживаємо на Україні (тут О. Яната має на увазі період 20–30-х рр. XIX ст. – В. Г.). І цілком зрозуміло, що сучасники М. Максимовича найперше оцінили його, як творця ботанічної російської термінології» [8, 143]. Зокрема, професор М. Лебедев цілком справедливо вважав, що М. Максимович був першим серед тих, хто відтворив ботанічну термінологію в її справжньому вигляді, а за якістю нововведених термінів перевершив усіх своїх попередників. Максимович так сформулював своє кредо: «Словесність для науки те саме, що освіченість для вченості, і для успішного поширення ботаніки в Росії... необхідно ще породнити Науку з мовою нашою» [6, VI].

Треба зазначити, що російські ботанічні термінологічні словники існували ще до М. Максимовича. Серед них можна назвати ботанічні словники А. Мейера [9], Н. М. Максимовича-Амбодика [10] та словник І. Мартинова, що міщував досить повну для тих часів термінологію, з поясненнями та прикладами, а також номенклатуру з назвами ботанічних груп і видів, за винятком родових назв [11]. Проте М. Максимович, ставши професором ботаніки Київського університету і бажаючи запропонувати студентам новий, удосконалений курс цієї науки, мусив критично переглянути те, що було створено раніше, провести велику творчу роботу над науковою мовою, насамперед над ботанічною термінологією. І в цьому йому допомагав давній інтерес до народної мови, розуміння її краси, поетичності і наукової цінності. Тому О. Яната

вважав за необхідне «особливо відзначити діяльність і значіння М. Максимовича як основоположника російської ботанічної, а почасти і взагалі природничої термінології» [8, 142]. Високо оцінював також діяльність М. Максимовича у галузі ботанічної наукової термінології її найкращий знавець О. Петунніков, автор відомого «Свода ботанических терминов, встречающихся в русской литературе» [12], який писав, що Максимович був відмінним знавцем російської мови і збагатив ботанічну наукову термінологію великою кількістю вдалих термінів.

Ботанічні терміни наводив М. Максимович як у суто наукових, так і у науково-популярних творах. Любов'ю до рідної природи і замилюванням влучними народними назвами рослин пронизаний його поетичний твір «Размышление о природе», в якому є чимало віршованих рядків і художніх прозових порівнянь: «Великоруські та українські дівчата гадають про свою долю по квітам загадки... Самі назви квітів: маткіна душка, іван-та-марья, анютині очки, плакун, мати-і-мачуха показують поетичне зближення почуття і думки з природою» [13, 54].

30 вересня 1840 р. М. Максимович пішов у відставку і оселився у невеличкій садибі на мальовничій Михайловій горі поблизу Канева. Він продовжував свої історичні та філологічні розвідки, а естафета його університетського курсу ботаніки, який і надалі потребував удосконалення термінології, перейшла до рук його послідовників. З цього часу роботи в галузі ботанічної термінології проводились в стінах Київського університету винятково на кафедрі ботаніки.

Від початку її заснування завідувачем був В. Г. Бессер, потім Р. Е. Траутфеттер, а коли останнього обрали ректором, завідувати кафедрою став О. С. Рогович, який теж зробив чимало на ниві ботанічної наукової термінології [14].

Опанас Семенович Рогович народився 18 січня 1812 р. на хуторі Роговлі Чернігівської губернії Стародубського повіту. По закінченні Чернігівської гімназії у 1834 р. вступив до Київського університету св. Володимира. Завершивши навчання, викладав у гімназіях, в 1843 р. був відправлений на три роки за кордон для удосконалення в мінералогії та геогнозії, а після повернення до Києва з 10 квітня 1847 р. його призначили ад'юнктом по кафедрі ботаніки. З 1852 р. став завідувачем ботанічного саду і гербарію університету св. Володимира. В 1853 р. О. Рогович отримав ступінь доктора природничих наук за дисертацію «Основание растительной статистики губерний Киевской, Черниговской и Полтавской» і в цьому ж році затверджений на посаді професора кафедри ботаніки [14]. В університеті Рогович читав загальну ботаніку, ботанічну

систематику. До курсу загальної ботаніки належали ботанічна термінологія та рослинна орґаноґрафія, що розподілялась на такі розділи: ботанічна термінологія – загальна та спеціальна частини [15]; предмет рослинної орґаноґрафії, складні рослинні орґани та їх розділи, орґани живлення, різниця та подібність між корінням та стовбуром, орґани розмноження, бруньки, бульби та цибулини [16].

О. Рогович активно вивчав флору, палеонтологію та археологію рідного краю. В період літніх вакацій він за двадцять років (1848–1867) детально обстежив п'ять губерній Київського учбового округу: Київську, Полтавську, Подільську, Чернігівську і Волинську. Всі зібрані матеріали були передані ним у власність університету і становлять чималу цінність. Зокрема, гербарій, що перевищує 10000 екземплярів рослин, став основою для численних статей, присвячених опису флори означених губерній [17–19]. Цей гербарій зберігається в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного Національної академії наук України. Безумовну цінність становлять і палеонтологічні матеріали, зібрані й оброблені О. Роговичем. Ці дані лягли в основу його праці «Об ископаемых рыбах губерний Киевского учебного округа, именно о хрящеватых рыбах и ганоидах», удостоєної Демидівської премії (1862).

Списки рослин, опубліковані О. Роговичем, були дуже змістовними. Так, в одній із робіт наведено 1397 видів рослин, в іншій [20] – 1912 видів. Звичайно, для цього знадобилася ретельна праця не тільки біолога, а й філолога-систематика. З цієї точки зору особливо цінною є стаття О. Роговича, опублікована ним в «Записках Юго-Западного отдела Русского географического общества» під красномовною назвою «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами об них» [21]. Сюди увійшли назви рослин, зібраних як самим О. Роговичем, так і М. Максимовичем, В. Черняєвим, О. Давиденком та П. Софроновичем. Деякі назви рослин були зафіксовані в регіоні уздовж Дністра у Подільській губернії, де значну частину населення становили молдавани.

Словник вміщує 772 назви як дикорослих, так і культивованих рослин. Кожна латинська назва супроводжується українськими народними відповідниками. Якщо ж трапляються назви молдавського походження, біля них ставиться позначка «мл.». До деяких назв додано способи їх застосування, переважно в народній медицині, або наведено пов'язані з ними народні повір'я:

«5. *Achillea Millefolium* L. Деревій, кривавник, серпоріз, білоголовник (Кієв.).

Хлопці граючись з носа кров ним спускають, тоді як він ще молодий і зветься серпоріз, настромляють свіжого зілля в ніс і тоді б'ють або душать легенько на ніздрі.

8. *Acorus Calamus* L. Гавіар, лепеха, жидівська лепеха, айр, татарське зілля.

9. *Actaea Spicata* L. Чернець, вовчі ягоди.

Оце зілля з дерев'яної бузини корою товчється (з спідною корою) і прикладається до пухлятини.

730. *Vaccinium uliginosum* L. Дурниця, голубець, лохина, лахачи, піяки.

Це зілля п'ють як ідуть на ведмеда або на кабана, тоді ніякий звір тобі нічого не зробить.

739. *Veratrum Tharsus* L. Коров'як, дивинна, дивана, ведмеже ухо. Це те зілля, що як спориться корова, не стане давати молока, то треба її напоїть цим зіллям.

763. *Viola tricolor* L. Братки, братики, Іван-да-Мар'я, удодів чобіт, полуцвіт.

Як розсердивсь брат на сестру, та побіг за нею, задушив її, вона й пожовкла, а він, злякавшись, сам посинів.

771. *Zea Mays* L. Пшеничка, кіяхи, кукуруза, папушо́я. мл.»

До словника додано покажчик українських назв, укладений в алфавітному порядку.

Все це дає підстави вважати О. Роговича одним з основоположників вітчизняної ботанічної номенклатури, і всі наступні автори звертались до його праці [22].

Слід зазначити, що наприкінці XIX ст. у надрах української культурної і наукової спільноти вже визріло визнання необхідності розробки української термінології, і незабаром цей процес розпочався і став набирати обертів, але ті, кому випала ця важлива місія, завжди із вдячністю згадували діяльність на термінологічній ниві своїх попередників – М. Максимовича, О. Роговича та ін. Зокрема, про це писав О. Яната в одній зі своїх проблемних робіт: «Праці Верхратського, Анненкова, Роговича, Срединського та інших виявили, що український народ, живучи багато століть на своїй території, встигнув настільки зблизитися з її природою, особливо з рослинністю, що створив величезну скарбницю знання найрізноманітніших, переважно прикладних, властивостей навколишніх рослин: лікарських, косметичних, їстівних, отруйних і т. п. Ці роботи свідчать, що український народ встигнув створити величезну самобутну ботанічну номенклатуру, охрестивши майже всі оточуючі його рослини» [23, 1–2].

1. Драгоманов М. П. Некролог. М. Максимович / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1874. – № 6. – С. 444–453.
2. Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1997. – 198 с.
3. Малороссийские песни / [изд. М. А. Максимовичем]. – М., 1827. – 127 с.
4. Максимович М. О системе растительного царства / М. Максимович. – М., 1827. – 79 с.
5. Максимович М. Основание ботаники. 4.1. Органология растений / М. Максимович. – М., 1928. – 130 с.
6. Максимович М. Систематика растений / М. Максимович. – М., 1831. – 60 с.
7. Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII в. на древнем русском языке / [укр. стихотвор. ; пер. М. А. Максимовича]. – К., 1837. – 50 с.
8. Яната О. Михайло Максимович: (з нагоди 100-річчя наукової діяльності) / О. Яната // Вісник природознавства. – 1927. – Т. 1. – № 3–4. – С. 131.
9. Мейер А. Ботанический подробный словарь или Травник / А. Мейер. – М., 1781–1783. – Ч. I.
10. Максимович-Амбодик Н. М. Новый ботанический словарь на латинском, немецком и российском языках / Н. М. Максимович-Амбодик. – СПб., 1804.
11. Мартынов И. Техно-ботанический Словарь на латинском и российском языках / И. Мартынов. – СПб., 1820.
12. Петунников А. Свод ботанических терминов, встречающихся в русской ботанической литературе / А. Петунников. – М., 1898. – 161 с.
13. Максимович М. Размышления о природе / М. Максимович. – [2-е изд.]. – К., 1847. – 160 с.
14. Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира (1834–1884) / В. С. Иконников. – К., 1884. – 816 с.
15. Программа по предмету ботанической терминологии, составленная на II полугодие 1851/1852 г. Госархив г. Киева. – Ф. 16. – Оп. 465. – Д. 1644. – Л. 13.
16. Программа по предмету растительной органогграфии, составленная на II полугодие 1851/1852 акад. г. // Там само. – Л. 14.
17. Рогович А. С. Список растений флоры Киевской губернии / А. С. Рогович // Статистическое описание Киевской губернии – Изд. И. И. Фундуклей, 1852. – Т. 1. – С. 90–121.
18. Рогович А. С. Обзорение сосудистых и полусосудистых растений, входящих в состав флоры губернии Киевской, Черниговской и Полтавской / А. С. Рогович // Тр. Комиссии для описания губернии Киев. учеб. округа. Ботаника. – К., 1855. – Т. 3. – С. 1–148.
19. Рогович А. С. О нахождении и распространении дикорастущих деревьев и кустарников в губерниях Киевского учебного округа / А. С. Рогович // Унив. изв. – 1861. – № 9. – С. 54–76.
20. Рогович А. С. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губернии Киевского учебного округа: Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской / А. С. Рогович. – К., 1869. – 308 с.
21. Рогович А. С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами об них / А. С. Рогович // Юго-Западное отделение русского географического общества. – К., 1873. – С. 109–164.
22. Барбарич А. И. Флористические исследования / А. И. Барбарич // Развитие биологии на Украине : В 3 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1. – С. 149–160.
23. Яната О. Ближайшие задачи ботаников-любителей и специалистов на Украине / О. Яната // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 117–122.

V. Gamalija

THE CONTRIBUTION OF M. MAKSYMOVYCH AND O. ROGOVYCH INTO ELABORATION OF BOTANIC TERMINOLOGY

The common analysis of the contribution to formation and elaboration of Ukrainian natural-science terminology by scientists-professors of Kyiv Saint Volodymyr University M. Maksymovych and O. Rogovych is suggested. It is shown that terminological dictionaries became the basis for subsequent development of native botanical terminology.

Keywords: terminological dictionary, botanical taxonomy, names of plants, phytonymics, plant organographies.